
Vahram Shemmassian, *The Musa Dagh Armenians: A Socioeconomic and Cultural History, 1919-1939, Beirut, Haigazian University Press, 2015, 376 p.*

Վահրամ Շեմմասեան, *Մուսա Տաղի Հայերը. Ընկերային-Տնտեսական Եւ Մշակութային Պատմութիւն, 1919-1939, Պէյրութ, Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատուն, 2015, 376 էջ*

Հատորին հեղինակը՝ Դոկտ. Փրոֆ. Վահրամ Շեմմասեան հայ նորագոյն շրջանի պատմութեան մասնագէտ է: Ան 1996ին պաշտպանած է իր դոկտորականը Քալիֆորնիա-Լոս Անճելըսի Համալսարանէն՝ «Մուսա Տաղի Հայ Գիւղացիութիւնը. Պատմաագագրական Ուսումնասիրութիւն, 1840-1915» նիւթով: Ներկայիս ան վարիչն է Քալիֆորնիոյ Նահանգային Համալսարանի Նորթրիճի մասնաճիւղի Ժամանակակից եւ Դասական Լեզուներու եւ Գրականութեանց Բաժնին Հայագիտական Ուսմանց Ծրագրին:

Գրախօսուող գիրքը դրսեւորումն է հեղինակին երեք երեւոյթներու՝ որդիական զգացումներ, քաղաքացիական պարտականութիւն եւ գիտական միտք: Որդիական՝ որովհետեւ հեղինակը ծնունդն է մուսալեոցի ընտանիքի: Քաղաքացիական՝ որովհետեւ ան քաղաքացին է Մուսա Լեռան յետնորդ Այնճարի: Մեզ, սակայն, այստեղ առաւել կը հետաքրքրէ գիրքին գիտական արժէքը:

Գիրքին ներածականին մէջ հեղինակը կը ճշդէ որ հատորը կ'ուսումնասիրէ Մուսա Լեռան շուրջ 6300 հոգի հաշուող գլխաւոր վեց գիւղերու (Պիթիաս, Հաճի Հապիպլի, Եողուն Օլուք, Խտըր Պէկ, Վաքըֆ եւ Քեպուսիէ)՝ երկու աշխարհամարտերուն միջեւ եղած ժամանակաշրջանի ընկերային, տնտեսական եւ մշակութային պատմութիւնը: Իսկ այդ գիւղերուն կրօնակեղեցական, կրթական եւ քաղաքական պատմութիւնը՝ հեղինակը կը հաւաստէ ներկայացնել այլ հատորով մը: Եթէ հրատարակուած այս հատորին աւելցնենք «խոստացուած» հատորը, նաեւ՝ հեղինակին դոկտորական աւարտաճառը, ապա կրնանք լաւատեսօրէն հետեւցնել, որ շնորհիւ Շեմմասեանի յարատեւ եւ հետեւողական անդուլ աշխատասիրութեան, հայագիտութիւնը յառաջիկային պիտի ունենայ հայ ժողովուրդի մէկ մասին՝ մուսալեոցիներուն, վերջին հարիւրամեակի ամենահամապարփակ, ժամանակակից գիտական պատմութիւնը: Նման տարողութեամբ եւ բնոյթի ուսումնասիրութենէ դժբախտաբար զուրկ է գրեթէ որեւէ այլ հայամաս, հակառակ հայրենակցական միութիւններու կողմէ հրատարակուած հարիւրաւոր հատորներուն եւ վերջին տասնամեակներուն լոյս տեսած ազգագրական բազում գիտական ուսումնասիրութիւններուն, որոնք անգնահատելի յաւելում

են հայուն կենցաղային-առօրեական կեանքին եւ պատմութեան ուսումնասիրական բնագաւառին:

Հատորը բաժնուած է ութ Գլուխներու, որոնք յաջորդաբար կ'անդրադառնան մուսալեոցիներու յետպատերազմեան վերաբնակեցումին, ընկերային կառոյցին, երկրագործութեան եւ անասնապահութեան, առեւտուր-շուկայ-արհեստներուն, Միջին Արեւելք եւ Եթովպիա պանդխտած մուսալեոցիներուն, Մ. Նահանգներ պանդխտած մուսալեոցիներուն, զբօսաշրջութեան եւ հանգստավայրերուն, եւ մշակութային դրսեւորումներուն: Գիրքը ունի նաեւ ներածական մը ու վերջաբան: Հատորը հարուստ է 91 նկարներով¹, ունի ծաւալուն աղբիւրացանկ եւ անուանացանկ: Ան ունի նաեւ հինգ յաւելուածներ, որոնց առաջինով տրուած են Պիթիասի 284 ընտանիքներու 1939ի անդամաթիւր եւ կալուածները (տուն, պարտէզ, հողաշերտ եւ արժէքը այդ կալուածներուն), երկրորդով, երրորդով եւ չորրորդով յաջորդաբար՝ 207 պիթիասցիներու, 207 հաճիհապիպլիցիներու եւ 217 խտրրպէկցիներու անասուններու (կով, եգ, այծ, ոչխար, ձի, էշ, խոզ, մեղուափեթակ) 1939ի քանակը եւ արժէքը, իսկ հինգերորդով՝ 184 քեպուսիէիցի ընտանիքներու 1939ի անդամաթիւր եւ անասուններու (կով, եգ, այծ, ոչխար, էշ) քանակն ու արժէքը: Վերջաբանը կը կատարէ համառօտակի ողիսականը Մուսա Լեռան պարպումին, ժողովուրդին կամաւոր հեռացումին եւ Այնճար տեղաւորումին:

Մուսալեոցիք արեւմտահայ այն իւրայատուկ զանգուածն են, որոնք յետ-եղեռնեան բնօրրանային կեանք մը ունեցան շուրջ քսան տարիներ²:

Մուսա Լեռը առանձնայատուկ է նաեւ անով որ՝ ի տարբերութիւն միւս բոլոր հայրենակցական ենթախումբերուն, ան Սփիւռքի հաւաքական առաւելագոյնս մէկտեղուած կեանքը ունեցաւ: Այս երեւոյթը առիթ տուաւ որ Մուսա Լեռան պապենական կենցաղային, ազգագրական եւ պատմական յիշողութեան ու բանահիւսակնան նշխարներ առաւելագոյնս պահպանուելու առիթն ունենան: Մուսալեոցիներու համախումբ կեանքը նաեւ լայն հնարաւորութիւն տուաւ որ ուսումնասէրներ դիւրութեամբ կարենան մուսալեռեան միջավայրը օգտագործել իբրեւ գիտական ուսումնասիրութեան տեսադաշտ եւ առաւել մատչելի բնագաւառ:

¹ Ասոնք բնակարներ են, ինչպէս նաեւ՝ ընտանեկան, ընկերային առիթներու, զինեալ խմբակներու, յուղարկաւորութեան, պսակի, որսորդական, սովորութեանական, հերկի, երեւելիներու, Ոստայն Հիւսուածեղէնի Ընկերութեան, արհեստագործական, մուսալեոցիներու արտասահմանեան (Եթովպիա, Եգիպտոս, Մ. Նահանգներ) կեանքի, կենցաղի եւ ասպարէզի նկարներ:

² 1939ին, Ալեքսանտրէթի Սանճաքի կցումով վերջ գտաւ մուսալեոցիներու այդ կեանքը: Այնուհետեւ, քեսապահայութիւնը մնաց միակ արեւմտահայ բեկորը որ յետ-եղեռնեան բնօրրանային կեանք ունեցաւ եւ կը շարունակէ ունենալ հակառակ 2014ին պարտադրուած 87օրեայ արտաքսումին:

Դժբախտաբար, Զինադադարէն ետք բնօրրան վերադարձէն մինչեւ քեմալական ցեղային միատարրութեան քաղաքականութեան հետեւանք կրկնաքառորը (1918-1921)՝ պապենական հողին վրայ տարուող վերականգնումի աշխատանքներուն եւ կեանքին մասին ուսումնասիրութիւնները շատ դրուագային են: Հետաքրքրական պիտի ըլլար ուսումնասիրական բաղդատութիւն կատարել ցեղասպանութենէն ետք հայ վերականգնումի եւ վրածնունդի ճիգին. թէ ի՞նչ՝ տարբերութիւններ եւ նմանութիւններ, խորք, ծրագրաւորում, թափ ու լիցք, տեսիլք եւ հեռանկարներ ունէին երկու ենթախորքերը բնօրրանին՝ Սուսա Լեռ եւ Կիլիկա: Դեռ աւելին, կարելի է նաեւ ուսումնասիրել թէ ինչ զարգացումներ ունեցան այս երկու համայնքներու մշակութային ժառանգութիւնները՝ երկրորդ տեղահանութենէն ետք իրարմէ շուրջ քսանամեակ մը հեռաւորութեամբ: Կարելի է վերլուծել նաեւ թէ ինչ ճակատագրուեցաւ այս երկու համայնքներուն մշակութային ժառանգութեան յետ-սփիւռքեան կեանքին (մին՝ 1921էն ետք, միւսը՝ 1940էն ետք) եւ արդեօք կարելի էր որեւէ բան փրկել, կարելի՞ էր որեւէ մշակութային ժառանգ այժմէացնել՝ արդիական շունչ տալով անոր, արտադրական միաւորներու զարկ տալով եւ համապատասխան շուկաներ յառաջացնելով: Այս եւ ուրիշ վերլուծութիւններու դուռ կը բանայ այս գիրքը, առիթ տալով թուրքին կողմէ մեզի պարտադրուած կորուստին մէջ իսկ մե՛ր կողմէ կորսնցուցած առիթները վերլուծելու, եւ մակերեսային չնայելու մեր դարերու ընթացքին արարած մշակութային ժառանգի երեւոյթներուն անհատնում կորուստներուն:

Դեռ աւելին, այս գիրքը նիւթ կը տրամադրէ նաեւ բնօրրանին մէջ, Հայաստանի Հանրապետութեան, թէ՛ սփիւռքացող հայ արքայազմայրերուն մէջ յետ-եղեռնեան հայկական վերականգնումի պատումին: Նման ուսումնասիրութիւնը կրնար պարզել այն հսկայ ճիգը (եւ այն ուղղութիւնները որոնց վրայ կատարուեցաւ հիմնական ներդրումը), զոր հայ ժողովուրդը պարտադրուեցաւ ընել՝ իր ուժականութիւնը շեղելով զարգացումէն ապաքինումին եւ վերականգնումին:

Դժուար է, եւ արդէն շատ ուշ՝ վերականգնել յետ-եղեռնեան գաղթական առաջին սերունդին կեանքը: Այդ սերունդը եւ այդ կեանքին ականատեսները, այլ խօսքով Սփիւռքի առաջին մշակները չկան այլեւս: Այդ հանգրուանին մասին կենդանի վկայութեան հազուադէպօրէն գրառուած տուեալներու օգտագործումով մասամբ կարելի պիտի ըլլայ վերակառուցել այդ անցեալը:

Շեմասեան, սակայն, գիտական արթնութիւնը ունեցած է մուսալեոցի ականատեսները խօսեցնել՝ նամակագրութեամբ, հարցազրոյցներով (102 անհատ) եւ անոնց ունեցած կեանքի վկայութիւնները թուղթին դնել: Ասոնց համադրած է ան այն յուշագրութիւնները զորս զանազան մուսալեոցիներ ըրած են եւ թողած իրենց ընտանեկան աւանդներուն շարքին (20 նիւթ): Շեմասեան նաեւ մաղած է սփիւռքահայ մամուլը եւ կարգ մը օտար

պարբերականներ (34 անուն թերթ) ու մեկտեղած մինչև 1940ականներ Մուսա Լեռան մասին եղած գրեթե ամեն գրություն, արձագանգ, տեղեկություն: Ան պրպտած է նաև ընտանեկան նիւթերն ու արխիւները 21 անհատներու, սերտած չորս տեղեկագիր ու վեց դոկտորական եւ մագիստրական թեզեր: Եւ ոչ միայն այսքան: Հեղինակը գիտական ուսումնասերի մեղուաջանութեամբ պրպտած է Միջին Արեւելքի առնչուող պետութեանց համապատասխան եւ հաստատութեանական, հայկական եւ օտար արխիւներուն բացարձակ մեծամասնութիւնը (13 արխիւ)՝ առաւել փաստացիութիւն, հաւաստիութիւն բերելու, շահեկան տուեալներ աւելցնելու, հարստացնելու եւ յաւելեալ լոյս սփռելու կարգ մը պղտոր մանրամասնութիւններու վրայ: Այս բոլորը իր ուսումնասիրական կենսապատումին կու տան թէ՛ ամբողջականի եւ թէ՛ մասնակիի կշիռ: Անշուշտ բնաւ ալ զանց չէ առնուած տպագիր գրականութիւնը (95 անուն): Կը թուի թէ բացի թրքական ու սուրիական պետական ու հաստատութեանական արխիւներէն եւ տեղական մամուլի լրատուութենէն (վերջինս շատ անհաւանական՝ յաւելեալ մանրամասնութեանց առումով) դժուար թէ յայտնաբերուի որեւէ նիւթ որ նոր տուեալ աւելցնէ Շեմմասեանի՝ այս հատորին մէջ համադրաբար մեկտեղած ուսումնասիրութեան:

Հակառակ, սակայն հեղինակին լայնածիր եւ խորունկ գիտելիքին, ան երբեք ալ յաւակնութիւնը չի ցուցաբերեր ամենագէտ ներկայանալու. երբ հարկն է՝ ան կը նշէ որ տուեալ պարագան կարիքն ունի յաւելեալ տուեալներու, յաճախ կը զգուշանայ վերջնական եզրակացութիւն կատարելէ, հակառակ նիւթին ընձեռած հնարաւորութիւններուն:

Տուեալներու եւ մանրամասնութեանց բերումով, թերեւս, Մուսա Լեռը, այն միակ հաւաքականութիւնն է, ուր միջկուսակցական եղբայրասպանութեան թատերավայրի տուեալները առաւելագոյն խտութեամբ կատարուած են¹: Այս առումով եւս կրնանք հաստատել թէ Շեմմասեան առարկայականութեամբ կը բանայ այս երեսակը խնդիրներուն²: Եւ լա՛ւ է որ կը բանայ, խախտելով ժամանակավրէյ *թասպու* մը, ու առիթ տալով որ զայն տեսնենք ու մասնակի գաղափար մը գոյացնենք հայ միջքաղաքական պայքարին ու անոր մարդկայիքն կորուստներուն: Եւ անշուշտ, այստեղ շատ բան կայ ըսելիք՝ նախաեղեռնեան միջկուսակցական-միջֆետայական հակամարտութիւններէն, մինչեւ մատնութիւնները, Հայաստանի առաջին Հանրապետու-

¹ Ճիշդ է որ 1958ի Լիբանանի քաղաքացիական կռիւներու շրջանի եղբայրասպանութիւնը աւելի բիրտ էր ու աւելի մեծաթիւ զոհեր իւրեց, սակայն թուական համեմատութիւնը եւ տեւողութիւնը եթէ նկատի առնենք, հաւանաբար մուսալեռեան եղբայրասպանութիւնը ամէնէն սուրը կրնանք նկատել:

² Այս առումով ալ, նկատի առնելով որ մուսալեռեան եղբայրասպանութիւնը թերեւս կը հանդիսանայ առաջին հանգրուանը յետ-եղեռնեան եղբայրասպանութեան, Շեմմասեան առաջին քարը դրած կ'ըլլայ յետ-եղեռնեան կծիկը քակելու, ծալքերը բացայայտելու, աշխարհագրական տարածքը ճշդելու, զարգացման ալիքները եւ հետեւանքները ուսումնասիրելու դառնաղէտ, ինքնավնաս եղբայրասպանութեան:

թեան տարիներուն իշխանափոխութեան հետեւանքով յառաջացած քաղաքացիական բախումներն ու մեծաթիւ սպանութիւնները, Միջին Արեւելքի մէջ 1940-1960ականներու սկիզբ, ապա նաեւ Պելրութի մէջ 1980ականներուն տեղի ունեցած հայկական փոխադարձ սպանութիւնները...: Ինչու՞ չէ նաեւ՝ Հայաստանի Գ. Հանրապետութեան մեր օրերուն, ցոյցերու ընթացքին բրտութեան հետեւանքով յառաջացած մահ-սպանութիւնները...: Անշուշտ, հաճելի չէ թուարկումը՝ ուր մնաց վերլուծումը այս բոլորին: Ցաւալի՛ է ասիկա: Բայց ասելի՛ ցաւալին այն է որ մենք անգիտանալով մեր քաղաքական նաեւ ա՛յս փորձը կրնանք նման վտանգի մը մէջ օր մը, տեղ մը, դարձեա՛լ ու մի՛շտ գտնուիլ: Ասոր համար ե՛ւս հայագիտութիւնը անելիք ունի թապո՛ւ յառաջացնելով ո՛չ թէ նիւթի բացայայտման, այլ ոճրագործութեան կրկնութեան դէմ: Այս առումով եւս Շեմմասեանի երկը իր դրական դերը կը խաղայ:

Եզրակացնելով, կրնանք ըսել, թէ դժուար է գիտական նոր խօսք ըսել Շեմմասեանի ուսումնասիրած Մուսա Լեռան ոլորտներուն մասին: Ան գրեթէ սպառիչ է այդ առումով, սակայն նաեւ իր նախատիպութեամբ նոր ճամփայ կը հարթէ այլ համապարփակ ուսումնասիրութիւններու եւ բաղդատական համեմատութիւններու:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ